

Vad en bruksortskommuns sociologik kan säga oss om det aktiva samhället

Jon Sunnerfjell

SAMMANDRAG: I sin essä utforskar Jon Sunnerfjell dynamiken i det så kallade aktiva samhället, präglat av välfärdsstatens tillbakadragande och strukturella konflikters förskjutning från statlig till lokal nivå, utifrån en större etnografisk studie om en bruksortskommuns åtgärdsprogram för arbetslösa. Artikeln belyser motsättningen mellan den marknadslogik som impregnerar det aktiva samhällets policyorientering och som tar sig uttryck i ett starkt mobilitetsimperativ och i normativa ideal om anställningsbarhet och entreprenörskap, och en typ av social rationalitet som i essän förstås i termer av bruksandans *sociologik*. Den senare illustrerar en typ av subjektivitet som formades i traditionella bruks- och industrisamhällen, och som genom att uppvärdera lojalitet, gemenskap och manuellt arbete står i bjärt kontrast till det aktiva samhällets påbud om självförverkligande på en alltmer abstrakt arbetsmarknad.

NYCKELORD: aktiva samhället; brukssamhälle; bruksanda; anställningsbarhet; arbetslöshet; marknadslogik; sociologik.

PUBLICERINGS Historik: Originalpublicering.

JON SUNNERFJELL är sociolog vid Göteborgs universitet.

E-POSTADRESS: jon.sunnerfjell@gu.se

FÖRSLAG PÅ KÄLLANGIVELSE:

Sunnerfjell, Jon (2024) "Vad en bruksortskommuns sociologik kan säga oss om det aktiva samhället", i *Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys*, nr 17, s. 41–57. <https://doi.org/10.13068/2000-6217.17.2>

© Jon Sunnerfjell/Arkiv förlag & tidskrift 2024 (publicerad 20 juni 2024)

Artikeln distribueras enligt en upphovsrättslicens från Creative Commons: erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar, som medger icke-kommersiell användning och spridning i oförändrat skick så länge källan anges.

Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys är en sakkunniggranskad vetenskaplig tidskrift för samhällsvetenskap och historia. Samtliga artiklar publiceras fritt tillgängliga på:

www.tidskriftenarkiv.se

Beständig länk: <https://doi.org/10.13068/2000-6217>

Den här artikeln finns tillgänglig i följande format:

PDF: via beständig länk, <https://doi.org/10.13068/2000-6217.17.2>

TRYCK: ingår i bokutgåva av numret, ISBN: 978 91 7924 392 0

Grafisk utformning och sidnumrering är identisk i pdf och tryck.

Samtliga artiklar i nr 17 (2024) nås via beständig länk,

<https://doi.org/10.13068/2000-6217.17>

Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys

ISSN: 2000-6217 (för elektronisk resurs)

ISSN: 2000-6225 (för tryckta nummer)

ges ut av

Stiftelsen Arkiv för främjande och spridning
av samhällsvetenskaplig och historisk forskning

genom

Arkiv förlag & tidskrift

Box 1559

SE-221 01 Lund

BESÖK: Stora Gråbrödersgatan 17 a

TELEFON: 046-13 39 20

ARKIV FÖRLAG: arkiv@arkiv.nu · www.arkiv.nu

TIDSKRIFTEN ARKIV: red@tidskriftenarkiv.se · www.tidskriftenarkiv.se

ANSVARIG UTGIVARE & CHEFREDAKTÖR: Sven Hort

ADMINISTRATIV REDAKTÖR: David Lindberg

REDAKTÖRER: Majsa Allelin, Per Dannefjord, Lisa Kings,

Zhanna Kravchenko, Anna-Maria Sarstrand Marekovic

Vad en bruksortskommuns sociologik kan säga oss om det aktiva samhället

JON SUNNERFJELL

Inledning

Med utgångspunkt i en bruksortskommuns omställning till en förändrad arbetsmarknad diskuterar jag i denna essä de spänningar som genomsyrar det så kallade aktiva samhället. I ljuset av ökade offentliga utgifter och välfärdssamhällets tillbakadragande är detta ett samhälle vari vi alla förväntas agera proaktivt och uppträda som ett slags ”självetv entreprenörer”, redo och villiga att ta ansvar för vår egen välfärd och anställningsbarhet.

För att belysa de ideal och motsättningar som präglar det aktiva samhället tar jag avstamp i en etnografisk studie av en utpräglad bruksortskommun. Kommunen i fråga bildar ett förstoringsglas genom vilket vi kan få syn på de motsägelser som präglar det aktiva samhället och tillhörande social- och arbetsmarknadspolitik. Mer specifikt belyser jag konflikten mellan å ena sidan den marknadslogik som genomsyrar det aktiva samhället och å andra sidan en typ av social rationalitet, eller sociologik, som jag kopplar till det som historiker och kulturgeografer kallar ”bruksanda” (se t.ex. Forsberg m.fl. 2001).

Essän inleds med en beskrivning av hur arbetslöshet till följd av strukturella konflikter som automatisering och ekonomiska kriser har kommit att omformuleras i termer av individuella problem och tillkortakommanden. För att begripliggöra varför omställningen till dagens service- och

tjänsteinriktade ekonomi går trögt jämför jag bruksandan med det mer negativt klingande begreppet ”bruksmentalitet”, vilket förekommer i bruks- och industriorter som förklaring till arbetslöshet. Därefter tar jag avstamp i observationer från en specifik bruksortskommun vars försök att få bukt med hög arbetslöshet och låg studietradition synliggör en rad spänningar genom vilka vi kan diagnostisera det tillstånd vi kallar ”det aktiva samhället” som offentlig diskurs och policyorientering.

Från strukturella konflikter till individuella problem

Välfärdsstaten står inför stora utmaningar. Sedan 1990-talets ekonomiska recession har de sociala trygghetssystemen pressats av ökade offentliga utgifter. För att möta utmaningen har vi i Europa bevittnat en rörelse från välfärdssamhällen till aktiva samhällen (Elm Larsen 2005; Holmqvist 2009). Prefixet ”aktiv” syftar på att ”passiva” social- och arbetsmarknadspolitiska åtgärder i form av ekonomiskt understöd vid exempelvis perioder av arbetslöshet ersätts av åtgärder som betonar individens eget ansvar att försörja sig själv och inte belasta sin omgivning. I det aktiva samhället förväntas vi alla att bli ett slags ”självets entreprenörer” (Rose 1999), kapabla och villiga att hålla oss anställningsbara på en alltmer instabil och föränderlig arbetsmarknad. I linje med en nyliberal ideologi odlas i aktiva samhällen en ”möjliggörande” logik (Cruikshank 1999, s. 38f; Jacobsson & Seing 2013) varvid strukturella hinder som står i vägen för att arbetslösa, sjuka, äldre, migranter och funktionshindrade ska kunna delta på arbetsmarknaden tonas ner till förmån för individuella anpassningar och fokus på personligt ansvar (Berkel & Valkenburg 2007; Hornemann Møller & Johansson 2009; Larsson m.fl. 2012). Fokus skiftar därmed från samhällseliga förändringar till att stärka individens förmåga att anpassa sig till befintliga marknadsvillkor genom utbildning, kompetensutveckling och aktivt jobbsökande.

Det finns en utbredd samsyn bland OECD- och EU-länderna om det aktiva samhällets välsignelser (Elm Larsen 2005). För att skapa ett aktivt samhälle har social- och arbetsmarknadspolitik tenderat att konvergera på kommunal nivå, där åtgärder allt oftare anpassas efter lokala förutsättningar (Berkel & Valkenburg 2007, s. 6; Heidenreich & Rice

2016, s. 31). Tanken är att individers sociala engagemang och ansvarskänsla främjas bäst i en lokal kontext (jfr Elm Larsen 2005), varvid kommuners socialsekreterare tillsammans med exempelvis lärare, fritidspedagoger och handläggare från Arbetsförmedlingen kan åstadkomma mer flexibla och individanpassade åtgärder. Strategin kallas ofta ”aktiv inkludering” (Europeiska kommissionen 2008) och syftar till att skapa förutsättningar för välfärdsklienter att delta mer aktivt i sina lokalsamhällen (EAPN 2014).

Samtidigt som målet med aktiv inkludering är att bekämpa utanförskap och främja en mer inkluderande samhällsstruktur, innebär det att strukturella konflikter och ojämlikheter förflyttas till individnivå. Idéer om strukturell ojämlikhet formuleras i termer av individers exkludering. Så kallad aktivt åldrande (*active ageing*) är ett belysande exempel. Det avser strategier för att förlänga äldres deltagande i arbetslivet genom minskad åldersdiskriminering och större organisatorisk flexibilitet, och det ses ofta som en social fråga snarare än en ekonomisk.

Från arbetsetik till självskapelseetik – bruksanda kontra bruksmentalitet

Övergången från välfärdssamhället till det aktiva samhället innebär, som Elm Larsen (2005, s. 82) har påpekat, en övergång från ”medborgerliga rättigheter” till ”aktivt medborgarskap” eller, annorlunda uttryckt, från sekulära till mer moraliska perspektiv på välfärden (Møller & Stone 2013). Därmed inte sagt att välfärdspolitiken saknar moraliska aspekter. Inte minst i Sverige har ”arbetslinjen” traditionellt syftat till att alla arbetsföra individer ska ingå i arbetskraften för att bidra till välfärdssamhället (Junestav 2004). I arbetslinjen vävdes dock individens plikt att sörja för det gemensamma ihop med lika delar rättigheter, vilka tog sig uttryck i breda arbetsmarknadspolitiska åtgärder för att förhindra social utslagning vid arbetslöshet (*Vad är arbetslinjen?* 2005, s. 10). Men i de senaste decenniernas så kallade nyliberala välfärdspolitik har behovsbaserade fördelningssystem bidragit till en uppdelning mellan ”förtjänta” och ”oförtjänta” välfärdsklienter (Møller & Stone 2013). Under förvärdningen att de ska uppnå sin fulla potential och utvecklas som människor förväntas

de som riskerar att hamna utanför arbetsmarknaden att först och främst ”arbeta med sig själva” (Rose 1999). I det aktiva samhället har gårdagens arbetsetik ersatt av en självskapelsesetik där personlig utveckling flätas samman med anställningsbarhet.

Kanske avspeglas den logik som genomsyrade gårdagens arbetslinje tydligast i begreppet ”bruksanda”. Det betecknar den form av gemenskapsorienterade anda som utvecklades mellan arbetare och företag i takt med att företagen moderniserade tidigare lantliga miljöer med allt från moderna bostäder och elektricitet till mödravårdscentraler och annan service inom den framväxande välfärdsstaten. I utbyte mot arbetarnas tid och kroppsliga slit erbjöds de en grundläggande social trygghet (Isacson 1997, s. 122), som befästes ytterligare till följd av arbetarrörelsens successiva framsteg och så småningom mynnade ut i den svenska modellen av samförstånd och partsreglering. Med viktiga undantag av de våldsamma arbetsmarknadskonflikter som utspelade sig under 1920- och 1930-talen kom traditionella bruksorter så småningom att likna hushåll i abstrakt mening, präglade av ömsesidigt förtroende mellan arbetare och arbetsgivare (Lundqvist 2001). Den lokala kultur som utvecklades i typiska bruksorter påverkade också människors livsbanor, som kom att kännetecknas av kontinuitet snarare än förändring. Att bli anställd vid den lokala industrin framstod som en naturlig övergång från ungdomen till vuxenlivet. Detta gällde särskilt män, men med den framväxande välfärdsstatens daghem och andra sociala reformer ökade antalet kvinnor vid industrierna.

Idag lyfter man allt oftare fram ”bruksmentalitet” snarare än ”bruksanda” när man diskuterar före detta industri- och bruksorter där anpassningen till en postindustriell arbetsmarknad går trögt. Medan ”bruksanda” associeras med arbetsetik och social sammanhållning, associeras ”bruksmentalitet” med avsaknad av studieintresse och bristande företagarganda (Isacson 1997). I managementlitteraturen, som har fått allt större inflytande i den offentliga diskursen och arbetsmarknadspolitiken, har till och med själva idén om att ”ha en mentalitet” kommit att uppfattas som någonting negativt (se t.ex. Brodsky 2002). I motsats till ”initiativförmåga” och ”framåtrörelse” associeras ”mentalitet” med bristande flexibilitet och därmed stagnation. Att som invånare i en före detta

industriort vilja ägna sig åt konkret, manuellt arbete uppfattas som en rest från det förflutna; den så kallade bruksmentaliteten framstår som grus i den flexibla kapitalismens maskineri (Sennett 2000).

Från bruksmentalitet till anställningsbarhet?

För att överleva och växa i en globaliserad och alltmer konkurrensutsatt ekonomi måste företag främja en kultur som uppmuntrar innovation, nytänkande och rörlighet. Likaså måste individer på en alltmer volatilt arbetsmarknad utveckla förmågor som anpassningsbarhet och kreativitet. Snarare än att fostra lojala lönearbetare uppmuntrar det aktiva samhället följaktligen entreprenöriella subjekt vars rotlöshet och önskan att ”realisera sig själva” på arbetsmarknaden kan förstås i ljuset av den ideologi som kultiveras i den flexibla kapitalismen. Som ung vuxen i en bruksort går det inte längre att hoppa över skolan för att arbeta vid den lokala industrin, där pappa, morfar och kanske även mamma och mormor varit anställda. De arbeten som finns kvar är mer administrativa och teoretiska, och handlar inte sällan om design eller marknadsföring. Produktionen är ofta automatiserad, om den inte har flyttat utomlands, och inte heller kvarstår de ”kringarbeten” som sysselsatt många unga i svenska industrisamhällen, som springpojkar och hantlangare.¹ I stället förväntas unga att utbilda sig och röra på sig i större utsträckning än tidigare (jfr Svensson 2006; Uddbäck 2021).

Trots dessa förändringar lever arbetarkulturen kvar i många industri- och bruksorter i Sverige. I min avhandling *Un-learning to labour? Activating the unemployed in a former industrial community* (Sunnerfjell 2023) undersökte jag hur en traditionell svensk bruksortskommun sökte komma till rätta med att många arbetslösa och unga vuxna i kommunen alltjämt aspirerade efter manuella industriarbeten, trots den lokala industrins rationalisering. Att ”ställa om” bruksortens arbetslösa till en förändrad arbetsmarknad var dock lättare sagt än gjort. I själva verket visade det sig att den platsbundna, manuella arbetarkultur som lokal-

1. Exempelvis var min fars första jobb i slutet på 1950-talet att måla staketet på direktörsgatan i bruksorten där han växte upp, andra somrar fick han och de andra pojkarna han umgicks med täta fabriktak med mineralull, eller såga eternitplattor.

politiker och socialsekreterare problematiserade i termer av ”bruksmentalitet”, också färgade de åtgärder som vidtogs i kommunen för att utrusta arbetslösa med anställningsbarhet. I min etnografiska studie följde jag två arbetsmarknadspolitiska åtgärder: ett aktiveringscenter för unga vuxna mellan 16 och 29 år som hoppat av skolan i förtid, samt kommunens arbetsmarknadsenhet som aktiverade arbetslösa i alla åldrar i verksamheter som erbjöd olika former av service till kommunen och dess invånare. Exempelvis kunde äldre betala för diverse trädgårdstjänster som utfördes av arbetsmarknadsenhetens så kallade ”utegrupp”, och från den så kallade ”syverkstaden” kunde mindre bemedlade kommuninvånare köpa kläder gjorda av tyger som ortsbor uppmanats att skänka till verksamheten via annonser i lokalbladet. Därtill organiserade arbetsmarknadsenheten en liten bilverkstad i vilken deltagare såg efter kommunens servicebilar, ett snickeri och en kafeteria.

Genom att vara på plats och observera vardagen i aktiveringscentret för unga vuxna och i arbetsmarknadsenhetens olika så kallade verkstäder kunde jag tydligt se att begrepp som ”aktivering” och ”anställningsbarhet” får mening först när de kopplas till en lokal kontext. I aktiveringscentret för unga vuxna synliggjordes detta i de diskussioner som coacherna hade med de unga deltagarna om arbete och framtid, vilka hade stark förankring till den lokala kontexten. Den anställningsbara individen framstod här inte så mycket som ett entreprenöriellt subjekt som fostras att rationalisera sitt liv i enlighet med gängse marknadsimperativ (Rose 1999; Holmqvist 2015), som en redlig och pålitlig person med ett starkt socialt patos. Att som deltagare i arbetsmarknadsenhetens verksamhet å sin sida se efter sin kommun genom att arbeta praktiskt hos privata beställare såväl som på uppdrag av andra institutioner i kommunen, uppfattades av flera deltagare som ett ”bra jobb” som skänkte mening i vardagen.

Efter att ha observerat verksamheten i kommunens arbetsmarknadspolitiska åtgärder stod det relativt klart att den lokala aktiveringen av arbetslösa bar mer spår av gårdagens skötsamhetsideal (Ambjörnsson 1988) än av det aktiva samhällets påbud om entreprenörskap, ständigt självförbättring och mobilitet (Holmqvist 2015; Cederström 2018; Garsten 2008; Farrugia 2016). Av den coachningslogik (Cruikshank 1999)

som på policynivå genomsyrar dagens social- och arbetsmarknadspolitik, varvid välfärds klienter förväntas att arbeta med sig själva för att nå sin fulla potential (jfr Sunnerfjell 2022), märktes inte mycket. I stället präglades vardagen i åtgärderna av en önskan att bidra med praktiskt, manuellt arbete, vilket skapade kontinuitet med ortens brukshistoria.

I blåställ och utrustade med gott humör stod många av deltagarna i arbetsmarknadsenheten och väntade utanför verksamheten om morgnarna, redo att sätta i gång med dagens arbete. Lika delar uppgivet som stolt visade chefen för arbetsmarknadsenheten en dag upp en medarbetarundersökning hon modellerat efter den typ av undersökningar som förekommer på den reguljära arbetsmarknaden. Resultaten var slående positiva. Deltagarna trivdes helt enkelt mycket bra i sina respektive verkstäder, enligt chefen troligtvis för bra. Naturligtvis skulle detta kunna tyda på en inläsningseffekt, det vill säga att deltagarna funnit sig tillrätta i arbetsmarknadsenheten och de förutsättningar som rådde däri. I engelskans *welfare trap* ryms normativa antaganden om välfärds klienter som så att säga socialiseras att passivt motta ekonomiska bidrag. Detta var dock långt från den verklighet jag observerade i arbetsmarknadsenhetens verkstäder. Snarare än att karaktäriseras av passivitet och hjälplöshet framhåller jag i min avhandling den arbetsetik som rådde i verkstäderna, och som också avspeglades i en stolthet bland verksamhetens arbetsledare, vilka ofta påtalade hur arbetsamma och kunniga deltagarna var.

Likt hur invånare i bruksorten beskrev relationen mellan förmän och arbetare vid gårdagens fabriker, präglades relationen mellan arbetsledarna och deltagarna i arbetsmarknadsenhetens verkstäder av en typ av ömsesidig respekt präglad av lika delar humor som integritet. I det stora hela verkade det med andra ord som om arbetsmarknadsenhetens verkstäder erbjöd deltagarna möjligheten att upprätthålla den typ av kollektiva gemenskap som för inte så länge sedan rådde vid ortens industrier. Det var tydligt hur deltagarna upplevde sina uppgifter som ”hederligt” arbete (jfr Brismark 2006), varför man överlag tog det på allvar. Att samtidigt få erkännande för sina praktiska färdigheter av såväl arbetsledare som av orsbor, möjliggjorde samtidigt att de kunde bibehålla sin värdighet (Lamont 2000), trots en objektivt sett påfrestande situation i form

av att vara arbetslös och tvingas delta i en arbetsmarknadspolitisk åtgärd i syfte att erhålla ekonomisk grundtrygghet.

Att bruksortskommunens arbetsmarknadsåtgärder formades av sin kulturella kontext ligger i linje med Hansson och Lundahl (2004), som i en jämförelse mellan arbetsmarknadsåtgärder i rurala och urbana miljöer fann att åtgärderna organiserades i enlighet med de arbetslösas klasshabitus (Bourdieu 1984). Begrepp som ”aktivering”, ”anställningsbarhet” och ”entreprenörskap”, vilka förknippas med det aktiva samhället, måste här filtreras genom det vi kan kalla bruksortens *sociologik*.

Bruksortens sociologik

I ett samhälle där ekonomin får en allt självklarare ställning och där vetenskapen i allt högre grad domineras av nyttotänkande – kort sagt där såväl våra vardagliga praktiker som vårt tänkande om dessa stegvis underkastas föreställningen om effektivisering – är det politiskt och vetenskapligt nödvändigt att stanna upp vid och kontempera den situation eller det tillstånd vi befinner oss i.

(Abrahamsson, Palm & Wide 2011, s. 9)

Så här inleder Sverre Wide, Fredrik Palm och Christian Abrahamssons sin antologi om sociologik. Enligt författarna betecknar begreppet relationen mellan å ena sidan socialitet, å den andra tänkandet om det sociala (Abrahamsson, Palm & Wide 2011, s. 10). Idéhistoriskt sträcker sig begreppet tillbaka till tänkare som Georg Simmel och George Herbert Mead, vilka båda, om än på olika sätt, hävdade att det sociala kännetecknas av en väv av personella och interpersonella dynamiska relationer där det uppstår särskilda mönster och former som vägleder hur människor förhåller sig till varandra och till sin omgivning. Att det aktiva samhällets ”möjliggörande” logik inte syntes till i de arbetsmarknadspolitiska projekt jag studerade i min avhandling låter sig förstås i ljuset av bruksandans sociologik: den abstrakta familjestruktur (jfr Lundqvist 2001) som uppstod i traditionella svenska bruks- och industriorter och som premierade arbetsetik och en känsla för det allmänna snarare än att appellera till nutidens arbetsmarknadspolitiska marknadslogik och självhjälpsetos (Cederström 2018).

Som Wide (2005, s. 111f) skriver kan begreppet sociologik vid en första anblick te sig motsägelsefullt. *Socio*, betecknar en typ av gemenskap, vilket kan tyckas ha föga att göra med *logik*, alltså förnuft och lagbundenhet. Men, påpekar Wide, undersöker vi saken närmare finner vi att det gemensamma på flera sätt är lagbundet. Den som är ny på jobbet märker snart att det gemensamma genomsyras av en mängd principer, förvisso godtyckliga men ändå tvingande. För den som vill passa in är det rationellt att bete sig i enlighet med den kultur som ”sitter i väggarna”.

Kanske ännu viktigare är att sociologiken erbjuder oss sätt att tänka om oss själva. Enligt George Herbert Mead är det genom att interagera med andra som vi utvecklar vår självuppfattning (Mead 1976 [1934]). När barn leker med varandra och intar olika roller, som lärare, mamma eller kund i en butik, lär de sig att förstå andras perspektiv och utvecklar därigenom en medvetenhet om sin omvärld. Processen är grundläggande för människans självbild och sociala identitet.

För Georg Simmel (1908) var socialiteten det som i grunden gör samhället möjligt. På samma vis erbjuder bruksandans sociologik människor ett sätt att se på sig själva och sin omvärld. Den erbjuder en subjektivitet som följer sina egna regler, med egna totem och tabun för att tala med Freud. Likt Ambjörnssons (1988) porträttering av den skötsamme arbetaren visade jag i min avhandling att bruksortskommunens sociologik omfattade principer om dygdetik, social sammanhållning och lojalitet, principer som samtidigt gav upphov till ambivalens hos de vars uppgift var att så att säga ”slipa bort” dessa rester från ortens industriella historia (läs bruksmentaliteten). Som jag beskrev ovan uppvisade deltagarna aktiverade i kommunens arbetsmarknadsenhet en påtaglig arbetsvilja och stolthet inför uppgiften att erbjuda olika typer av service till både privata beställare och andra kommunala institutioner. Hela 250 hushåll beställde regelbundet trädgårdsarbete och enklare reparationer av deltagarna, vilka arbetade högst självständigt utan arbetsledares insyn och detaljstyrning. Men arbetsmarknadsenhetens betydelse för kommunen och dess invånare till trots, gick verksamheten stick i stäv med samtidens påbud om att fostra aktiva och anställningsbara individer redo att finna en plats på den reguljära arbetsmarknaden. Detta var chefen för enheten väl medveten om och uttryckte därför ambivalens i relation

till att lösgöra verksamheten från de lojaliteter man hade arbetat upp i kommunen. Att göra sig av med deltagare genom att introducera mer ”coachande” aktiviteter, såsom motiverande samtal, personlighetstester och andra introspektiva metoder vars syfte är att så att säga destabilisera arbetslösa subjektiviteter för att på så vis kunna fostra aktiva och anställningsbara subjekt (Sunnerfjell 2022), skulle innebära ett brott mot bruksandans sociologik.

Marknadslogik kontra sociologik: spänningar i det aktiva samhället

Vår samtids vurm för den entreprenöriella individen, proaktiv, rörlig och företagsam, kan förstås mot bakgrund av ökade offentliga utgifter och välfärdsstatens tillbakadragande. Strukturella konflikter, såsom automatisering, en global ekonomi och ekonomiska kriser, vilka sammantaget bidragit till strukturell arbetslöshet, har lett till åtstramningspolitik, vilket i sin tur – om än paradoxalt – har lett till en större betoning på att individen ska ta ansvar för sin egen välfärd, främst genom att se till att vara anställningsbar. Förändringen kopplas ofta till nyliberalismens inflytande på politiken (Gilbert 2005; Larsson m.fl. 2012; Mikelatou & Arvanitis 2018). Principer och politiska idéer kopplade till marknadsekonomi och individuell frihet har blivit alltmer framträdande. Kärnan är en ökad betoning på marknadsmekanismer, privatisering, avreglering och nedskärningar av statliga sociala program. Den entreprenöriella individen står för ett ideal, en aktiv samhällsmedborgare med ett positivt förhållningssätt till livet som ser det som sin moraliska plikt att utnyttja den frihet som marknaden erbjuder. Det är, som Foucault påpekade i slutet av 1970-talet, genom det entreprenöriella självet som klyftan mellan samhälle och ekonomi överbryggas (Foucault 2013).

Samtidigt döljs under frihetens flagga de behov av tillhörighet och meningsfulla relationer som människan eftersträvar (Giddens 1999; Bauman 2000; Antonovsky 2005). Vi är sociala varelser med förmåga att bygga och upprätthålla relationer, samarbeta och bilda gemenskaper. Motsättningen mellan det aktiva samhällets marknadslogik och bruksandans sociologik, mellan ett lokalsamhälles värderationella logik och

en målrationell policydiskurs, kan ge upphov till ambivalens och inre konflikter på både individ- och organisationsnivå. Dessutom riskerar det aktiva samhällets fokus på entreprenörskap och konkurrens att förstärka den sociala polariseringen och minska känslan av samhörighet, trots förment integrerande arbetssätt som aktiv inkludering. Det arbetsmarknadsprojekt jag uppehållit mig vid i denna essä kan betraktas som ett konkret exempel på individers integrering i det lokala. Ur denna synvinkel ter sig idén om välfärds klienters aktiva inkludering mer abstrakt och svårfångad. Vad är det egentligen för gemenskap som åsyftas med begrepp som aktiv inkludering?

Kanske kan det aktiva samhällets inkluderingsbegrepp sägas appellera till den grupp av människor som den brittiske journalisten David Goodhart (2017), starkt inspirerad av sociologer som Zygmunt Bauman och Talcott Parsons, kallar ”varsomhelstare” (*anywheres*). De känner sig hemma i en alltmer globaliserad ekonomi och är benägna att röra sig fritt, både geografiskt och kulturellt. Motsatsen är ”någonstansare” (*somewheres*), som enligt Goodhart alltså utgör den stora majoriteten av människor. De saknar de materiella resurser som krävs för att anamma ett kosmopolitiskt etos (Durante 2014) och navigera i den urbana, förment kunskapsbaserade ekonomin,² och finner i stället mening i sina rötter och sina sociala relationer.

När jag samtalade med deltagare i bruksortskommunens aktiveringsåtgärder fann jag i flera fall att deras livsvärld kännetecknades av en strävan efter att upprätthålla en konkret gemenskap, med allt vad det innebar i form av att sätta relationer först och framhäva fördelarna med att stanna kvar i kommunen. De vittnade om hur bra de trivdes, trots att kommunen hade rykte om sig att vara en plats där ”inget händer”.³ Med uttryck som ”[Kommunen] må vara ett skithål, men det är *mitt* skithål!” gav de uttryck för den typ av moraliska värderingar och karaktär som Sennett (2000) förknippat med gårdagens industrisamhälle, men som kommit att undermineras i kölvattnet av ekonomiska och arbetsmarknadsmässiga förändringar. I det aktiva samhället skapar sådana lojaliteter friktion, trots diskussioner om brukssamhällets

2. Flera forskare har pekat på myten om kunskapssamhället, se t.ex. Alvesson 2013.

3. Kommunen har i radio exempelvis blivit framröstad som en av Sveriges tråkigaste.

avfolkning och satsningar på en levande landsbygd. Under mina fältstudier i bruksorten som behandlas i denna essä, kunde jag i lokalpressen läsa hur kommunpolitiker sammanfattade unga vuxnas vilja att stanna i kommunen som ”deprimerande”. Trots överstatliga strategier om aktiv inkludering, varvid arbetslöshet och social exkludering förväntas minska genom projekt som främjar individers ansvar gentemot lokalsamhällen (Elm Larsen 2005; EAPN 2014), problematiseras alltså unga vuxna med stark platsförankring (Svensson 2006; Uddbäck 2021). Att vilja ”stanna kvar” förstås i stället som en del av den så kallade bruksmentaliteten.

Det ska sägas att jag i mitt fältarbete också stötte på personer med insyn i kommunens arbete för att minska arbetslösheten som beskrev situationen i mer positiva ordalag. Kommunens näringslivschef, med ansvar för att sporra det lokala företagandet, resonerade så här om de ungas ovilja att överge sin hemort:

Tja, [orörligheten bland vissa grupper] kanske är bruksandan. Jag vet inte riktigt [...] det kan vara så att en känsla av trygghet är kopplad till bruksandan, men samtidigt kan det vara ett tecken på att de är ganska nöjda i kommunen. Kanske är det kopplat till självbild, och självförtroende också. Kanske bygde detta lilla samhälle något bra?

Användningen av det mer positivt laddade begreppet ”bruksanda” i stället för ”bruksmentalitet” visar att näringslivschefen valde att förstå ungas lojalitet till kommunen i ljuset av den kultur som präglat platsen i generationer och som fostrat en kollektiv identitet. Samtidigt menar jag att de unga vuxnas önskan att stanna kvar i kommunen även kan tolkas som en motståndshandling mot samtidens marknadsdrivna mobilitetsimperativ (Garsten 2008; Farrugia 2016). Lotta Svensson (2006) har visat att unga på landsbygden ofta måste förhålla sig till en stark medelklassnorm enligt vilken man som ung förväntas vilja söka sig till mer urbana och förrent spännande miljöer. I min studie fann jag dock att storstäder som Stockholm representerade det opersonliga och pretentiösa. Detta gällde för såväl unga vuxna på aktiveringscentret som äldre deltagare i arbetsmarknadsenheten. Att hänvisa till vikten av sociala relationer och framhäva sin kommun som en ”trygg” och ”fin” plats kan vara att fram-

häva en skillnad gentemot det som uppfattas flyktigt och osäkert (jfr Uddbäck 2021). Man verkade, som det heter i policydiskursen, redan vara inkluderade.

Avslutning

Med avstamp i en traditionell bruksortskommun och dess försök att ställa om till en förändrad arbetsmarknad har jag i denna essä belyst en konflikt som genomsyrar det aktiva samhället som offentlig diskurs och policyorientering: kampen mellan å ena sidan situerade, sociala rationaliteter, såsom gemenskap och social trygghet, och å andra sidan samtidens marknadslogik och påbud om obundenhet. Jag har tecknat bilden av en komplex verklighet där olika värderingar ställs mot varandra i den lokala aktiveringen av arbetslösa. De åtgärder kommunen vidtog för att få bukt med arbetslöshet och låg studietradition bar spår av samma manuella arbetarkultur som samtidigt sades bidra till kommunens stagnation. Detta illustrerar hur kontexten påverkar den lokala översättningen av ett policybegrepp som anställningsbarhet, vilket Cremin (2010) och Garsten och Jacobsson (2013) har visat är flytande till sin natur och därför kan fyllas med olika betydelser.

Konflikten mellan bruksandans sociologik och det aktiva samhällets självhjälpsimpregnerade påbud om anpassningsbarhet, rörlighet och entreprenörskap (Garsten 2008; Sunnerfjell 2022; Holmqvist 2023) kom till uttryck bland annat i den ambivalens ledningen för kommunens arbetsmarknadsenhet hade att hantera. I den praktiskt orienterade aktiveringen av arbetslösa utförde deltagarna olika typer av manuellt arbete åt kommunala institutioner och privatpersoner. De fick erkännande för sina praktiska färdigheter och kunde samtidigt stödja mindre bemedlade kommuninvånare, och flera av deltagarna upplevde sysselsättningen som meningsfull. Att fostra deltagarna till att bli mer ”utåtriktade” och anställningsbara, som tidsandan anbefaller, skulle innebära att beröva dem den identitet och värdighet som de hade återupprättat efter att ha blivit bortrationaliserade från industrin och den sociala gemenskap den innebar. Kommunens arbetsmarknadsprojekt framstod här som en parallell arbetsmarknad, en buffertzona fri från krav på anställningsbarhet

och en alltmer abstrakt arbetsmarknad.⁴ I kontrast till mer coachningsorienterade arbetsmarknadsprojekt, innehållandes allt från psykologiska tester till mer eller mindre ovetenskapliga visualiseringsövningar (Sunnerfjell 2022), lät bruksortskommunens åtgärder deltagarna behålla sin integritet.

Samtidigt riskerar kommunens aktiveringspraktik att bli en björntjänst för de arbetslösa genom att försvåra deras övergång till den reguljära arbetsmarknaden. Vari lösningen består ligger dock utanför såväl min avhandling som denna essä. I stället har jag försökt visa hur samhällen präglas av både kontinuitet och diskontinuitet, vilket avspeglas i bruksortskommunens försök att råda bot på en typ av kulturell reproduktion (Willis 1983 [1977]) som av politiker och ansvariga för kommunens aktivering av arbetslösa uttrycktes i termer av en kvarvarande bruksmentalitet.

Definitionen av ett aktivt samhälle sägs vara ett samhälle där medborgare känner sig socialt inkluderande (se exempelvis Elm Larsen 2005). I min essä har jag visat hur individers sociala inkludering i ett lokalsamhälle också kan utgöra ett hinder avseende anpassningen till det aktiva samhället. Det finns härmed skäl att kritiskt granska policybegrepp som ”inkludering” och ”exkludering”, och ställa sig frågan om det inte är klokare att överge sådana individualiserande begrepp till förmån för en revitalisering av analyser av strukturell ojämlikhet, exempelvis av lokalsamhällens materiella förutsättningar att hantera makroekonomiska konflikter i form av industriell rationalisering.

4. Professorn i företagsekonomi André Spicer har exempelvis argumenterat att dagens arbetsmarknad är fylld till brädden av ”cirkulerande diskurser som är strategiskt tvetydiga, överfyllda med information och medvetet abstrakta” (Spicer 2013, s. 653). Dessa diskurser har enligt honom litet värde bortom att legitimera statuspositioner bland dem som tillskansat sig den här typen av arbeten.

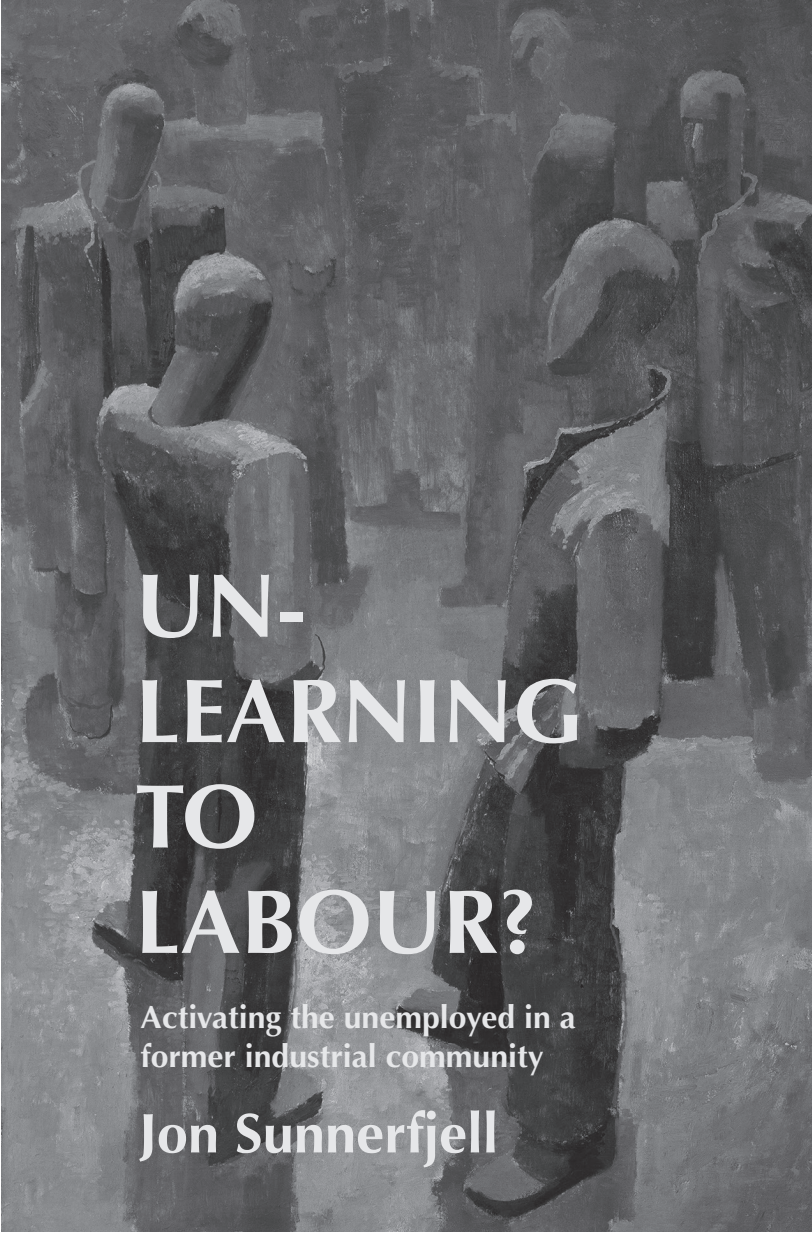
Referenser

- Abrahamsson, C., Palm, F. & Wide, S. (red.) (2011). *Sociologik. Tio essäer om socialitet och tänkande*. Stockholm: Santérus Academic Press.
- Alvesson, M. (2013). *The triumph of emptiness. Consumption, higher education, and work organization*. Oxford: Oxford University Press.
- Ambjörnsson, R. (1988). *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksambälle 1880–1930*. Stockholm: Carlsson.
- Antonovsky, A. (2005). *Hälsans mysterium*. 2 utg. Stockholm: Natur och kultur.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity.
- Berkel, R. van & Valkenburg, B. (red.) (2007). *Making it personal. Individualising activation services in the EU*. Bristol: Policy.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Brismark, A. (2006). ”Bruksandan och utbildningsmotståndet”, i S. Berger, M. Lundmark & T. Strömberg (red.), *Bergslagsidentitet i förändring. En forskningsresa i tid och rum*. Örebro: Penta Plus.
- Brodsky, N. (2002). ”The employee mentality. Learning to accept that people have a life outside the business”, *Inc.com*, 1 december, <https://www.inc.com/magazine/20021201/24924.html> (20 maj 2024).
- Cederström, C. (2018). *The happiness fantasy*. Medford: Polity Press.
- Cremin, C. (2010). ”Never employable enough. The (im)possibility of satisfying the boss’s desire”, *Organization*, vol. 17, nr 2, s. 131–149, <https://doi.org/10.1177/1350508409341112>.
- Cruikshank, B. (1999). *The will to empower. Democratic citizens and other subjects*. Ithaca: Cornell University Press.
- Durante, C. (2014). ”Toward a cosmopolitan ethos”, *Journal of Global Ethics*, vol. 10, nr 3, s. 312–318, <https://doi.org/10.1080/17449626.2014.973994>.
- EAPN (2014). *10 arguments in support of active inclusion*. Broschyr, The European Anti-Poverty Network.
- Elm Larsen, J. (2005). ”The active society and activation policy: ideologies, contexts and effects”, i J. Goul Andersen (red.), *The changing face of welfare. Consequences and outcomes from a citizenship perspective* (s. 135–150). Bristol: Policy.
- Europeiska kommissionen (2008). *Commission recommendation of 3 October 2008 on the active inclusion of people excluded from the labour market*. Dokument C(2008) 5737, <http://data.europa.eu/eli/reco/2008/867/0j> (20 maj 2024).
- Farrugia, D. (2016). ”The mobility imperative for rural youth: The structural, symbolic and non-representational dimensions rural youth mobilities”, *Journal of Youth Studies*, vol. 19, nr 6, s. 836–851, <https://doi.org/10.1080/13676261.2015.1112886>.
- Forsberg, A., Höckertin, C. & Westlund, H. (2001). *Socialt kapital och lokal utveckling. En fallstudie av två landsbygdskommuner*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Foucault, M. (2013). *Biopolitikens födelse. Collège de France 1978–1979*. Hagersten: Tankekraft.

- Garsten, C. (2008). *Workplace vagabonds. Career and community in changing worlds of work*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Garsten, C. & Jacobsson, K. (2013). "Sorting people in and out. The plasticity of the categories of employability, work capacity and disability as technologies of government", *Ephemera*, vol. 13, nr 4, s. 825–850, <https://ephemerajournal.org/contribution/sorting-people-and-out-plasticity-categories-employability-work-capacity-and-disability> (20 maj 2024).
- Giddens, A. (1999). *Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken*. Göteborg: Daidalos.
- Gilbert, N. (2005). "Protection to activation: The apotheosis of work", i P. Saunders (red.), *Welfare to work in practice. Social security and participation in economic and social life* (s. 9–22). Aldershot: Ashgate.
- Goodhart, D. (2017). *The road to somewhere. The populist revolt and the future of politics*. London: Hurst & Company.
- Hansson, K. & Lundahl, L. (2004). "Youth politics and local constructions of youth", *British Journal of Sociology of Education*, vol. 25, nr 2, s. 161–178, <https://doi.org/10.1080/0142569042000205136>.
- Heidenreich, M. & Rice, D. (red.) (2016). *Integrating social and employment policies in Europe: Active inclusion and challenges for local welfare governance*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Holmqvist, M. (2009). *The disabling state of an active society*. Farnham: Ashgate.
- Holmqvist, M. (2015). *Djursholm. Sveriges ledarsambälle*. Stockholm: Atlantis.
- Holmqvist, M. (2023). *Kungen. Sveriges ledare*. Stockholm: Natur & kultur.
- Hornemann Möller, I. & Johansson, H. (red.) (2009). *Aktivisering. Arbetsmarknadspolitik och socialt arbete i förändring*. Malmö: Liber.
- Isacson, M. (1997). "Bruksandan: hinder eller möjlighet?", i E. Bergdahl, M. Isacson & B. Mellander (red.), *Bruksandan. Hinder eller möjlighet? Rapport från en seminarierie i Bergslagen*. Smedjebacken: Ekomuseum Bergslagen.
- Jacobsson, K. & Seing, I. (2013). "En möjliggörande arbetsmarknadspolitik? Arbetsförmedlingens utredning och klassificering av klienters arbetsförmåga, anställbarhet och funktionshinder", *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, vol. 19, nr 1, s. 9–34, <https://journals.lub.lu.se/aoa/article/view/17768> (20 maj 2024).
- Junestav, M. (2004). *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930–2001*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Lamont, M. (2000). *The dignity of working men. Morality and the boundaries of race, class, and immigration*. New York: Russell Sage Foundation.
- Larsson, B., Letell, M. & Thörn, H. (2012). *Transformations of the Swedish welfare state. From social engineering to governance?* New York: Palgrave Macmillan.
- Lundqvist, Å. (2001). *Bygden, bruket och samhället. Om människor och organisationer i bruksamhället Böksholm 1900–1979*. Lund: Arkiv förlag.
- Mead, G. H. (1976 [1934]). *Medvetandet, jaget och samhället. Från socialbehavioristisk ståndpunkt*. Lund: Argos.

- Mikelatou, A. & Arvanitis, E. (2018). "Social inclusion and active citizenship under the prism of neoliberalism. A critical analysis of the European Union's discourse of lifelong learning", *Educational Philosophy and Theory*, vol. 50, nr 5, s. 499–509, <https://doi.org/10.1080/00131857.2017.1382348>.
- Møller, M. Ø. & Stone, D. (2013). "Disciplining disability under Danish active labour market policy", *Social Policy & Administration*, vol. 47, nr 5, s. 586–604, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9515.2012.00835.x>.
- Rose, N. (1999). *Governing the soul. The shaping of the private self*. 2 utg. London: Free Association Books.
- Sennett, R. (2000). *När karaktären krackelerar. Människan i den nya ekonomin*. Stockholm: Atlas.
- Simmel, G. (1908). *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Spicer, A. (2013). "Shooting the shit: the role of bullshit in organisations", *M@n@gement*, vol. 16, nr 5, s. 653–666, <https://doi.org/10.3917/mana.165.0653>.
- Sunnerfjell, J. (2022). "Rendering the hidden visible: subjected to 'work on the self' in a local labour market measure", *Journal of Organizational Ethnography*, vol. 11, nr 3, s. 213–227, <https://doi.org/10.1108/JOE-04-2020-0012>.
- Sunnerfjell, J. (2023). *Un-learning to labour? Activating the unemployed in a former industrial community*. Lund: Arkiv förlag.
- Svensson, L. (2006). *Vinna och försvinna? Drivkrafter bakom ungdomars utflyttning från mindre orter*. Linköping: Linköpings universitet.
- Uddbäck, H. (2021). *Att stanna kvar. Arbete, plats och mobilitet i småstaden*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Vad är arbetslinjen?* (2005). Stockholm: Socialförsäkringsutredningen.
- Wide, S. (2005). *Människans mått. Om statistik, sociologi och världen som socialt vara*. Eslöv: Östlings bokförlag Symposion.
- Willis, P. E. (1983 [1977]). *Fostran till lönearbete*. Göteborg: Röda bokförlaget.

ANNONS

UN-
LEARNING
TO
LABOUR?

Activating the unemployed in a
former industrial community

Jon Sunnerfjell

»Läs mer om boken på www.arkiv.nu«